

Алла Литвиненко

**ОЛЕКСАНДР ЄРОФЄЄВ
І ПОЛТАВСЬКИЙ ОПЕРНИЙ ТЕАТР**

Становлення національної опери впродовж перших десятиліть ХХ століття відбувалося у єдиному культурному просторі великої держави, зумовленому спільним ідеологічним контекстом. Розвиток мистецьких процесів того часу забезпечувала потужна плеяда композиторів, диригентів, виконавців, режисерів, діяльність яких була тісно пов'язана як з Україною, так і з Росією. Спадщина багатьох із них залишається до сьогодні незаслужено забутою й не визначеною для української й російської національних культур.

Одним із представників цієї когорти є симфонічний диригент, педагог, музичний і громадський діяч, герой праці (1924), організатор Полтавського оперного театру (1919), заслужений артист УРСР (1935), заслужений діяч мистецтв РРФСР (1946) Олександр Гаврилович Єрофєєв (12. 11. 1884–25. 07.1969)¹.

¹ Єрофєєв Олександр Гаврилович (1884–1969) – диригент, педагог, музично-громадський діяч, герой праці (1924). Закінчив Московську консерваторію (1894). У 1911–1912 працював в оркестрі Харківської опери. У 1912–1932 роках у Полтаві, викладає у музичному училищі і грає у симфонічному оркестрі Д. Ахшарумова. У 1918–1928 – директор Полтавського музичного технікуму і диригент симфонічного оркестру. О. Єрофєєв – організатор Полтавського оперного театру (1919), диригент «Оперного трудового колективу (1920–1925), упродовж 1918–1928 диригент пересувних опер у Полтаві та Вінниці. 1932–1938 – головний диригент Сталінської (тепер Донецької) опери в Луганську, 1938–1956 – у Горькому (тепер Нижній Новгород), де вперше на його оперній сцені поставив «Запорожця за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1940) і «Наталку Полтавку» І. Котляревського – М. Лисенка (1942). Див. про це: Государственный архив Нижегородской области. – Ф. Р-6202, Д. 204 : 1907–1969.

Музикант був відомою постаттю в оперному світі радянських часів, проте нині його життя і творчість перебувають поза увагою дослідників, а мистецькі здобутки, окрім скупих біографічних даних у довідниковій літературі, не відображені у жодній із музикознавчих праць. Тож, дослідження діяльності О. Єрофєєва у контексті вітчизняної оперної культури перших десятиліть ХХ століття на Полтавщині є актуальним.

Матеріалом дослідження став архів митця, який зберігається в музеї «Музична Полтавщина» Полтавського музичного училища імені М. В. Лисенка; документи Державного архіву Полтавської області й музичного відділу Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (НБУВ); епістолярії з приватних колекцій Михайла Фісуна, Сергія Шевченка та Віктора Оголевця; спогади М. Боголюбова, І. Козловського; монографії Н. Грицюк «Федір Миколайович Попадич»; матеріали періодики «Рідний край», «Музыка массам», «Большовик Полтавщины», «Полтавский день», «Кировская правда», «Горьковский комунар», «Культура і побут», «Советская Украина» та ін.

Олександр Єрофєєв народився у Нижньому Новгороді 2 листопада 1884 року в простій незаможній сім'ї набирача в типографії та домогосподарки. У восьмирічному віці музично обдарований хлопець потрапляє до місцевого архієрейського хору. Зважаючи на винятковий дискант, регент О. Кривоус систематично залучав юнака до церковних богослужінь, а згодом сприяв його вступу до Нижегородського музичного училища ІРМТ по класу валторни.

Уже в студентські роки, щоб розвивати свої виконавські здібності й водночас матеріально підтримувати родину, О. Єрофєєв працює в оркестрі Нижегородського міського театру, в антрепризах М. Собољчикова-Самаріна і С. Корсикова-Андрєєва. Згодом гастролює містами Росії; влітку 1896 року у складі оркестру А. Головінського бере участь у відкритті XVI Всеросійської художньо-промислової виставки у Нижньому Новгороді – однієї з найбільших у дореволюційній Росії.

1900 року, закінчивши Нижегородське музичне училища з атестатом I ступеня, О. Єрофєєв, за письмовою рекомендацією директора закладу В. Віллуана до В. Сафонова, їде вступати до Московської консерваторії по класу тромбона.

У Москві він максимально долучається до культурного й мистецького життя столиці: відвідує МХАТ, Малий і Великий театри, слухає лекції видатних професорів в університеті, консерваторії. Особливий вплив на формування професійного світогляду музиканта справили С. І. Танєєв. О. Єрофєєву пощастило вивчати курс спеціальної теорії композиції у видатного теоретика, відвідувати його лекції з історії зарубіжної музики і навіть користуватися бібліотекою композитора для власних наукових потреб.

Навчання у консерваторії О. Єрофєєв поєднував з практичною музикантською діяльністю: давав приватні уроки з теорії музики, працював в оркестрових колективах Москви, зокрема (упродовж сезону 1902–1903 років) в оркестрі опери Сергія Зиміна.

Після закінчення консерваторії у 1904 році О. Єрофєєв отримує запрошення від директора музичного училища Рудольфа Гуммерта і їде працювати в Казань: викладає теорію музики у музичному училищі та грає в оркестрі місцевої опери. З 1906 по 1911 роки долучається до активної гастрольної діяльності містами Росії (Ростов, Баку, Казань, Астрахань та ін.), бере участь у відкритті оперного сезону в театрі Миколи Фігнера.

Зимові гастролі 1911 року артист провів у Харкові. Під час одного зі спектаклів Харківської опери відбулося його знайомство з Дмитром Ахшарумовим (директор Полтавського відділення ІРМТ), який запропонував музикантові взяти участь у великому гастрольному турне південними містами Росії у складі симфонічного оркестру Полтавського музичного училища ІРМТ.

З 1912 року розпочинається плідний і водночас напружений період творчої біографії О. Єрофєєва у Полтаві.

Спочатку він працював викладачем по класу тромбону й артистом симфонічного оркестру у Полтавському музичному училищі. Згодом вів у цьому ж закладі теорію музики, гармонію, поліфонію та оркестровий клас, а з 1916 року обійняв посаду диригента симфонічного оркестру Полтавського відділення ІРМТ.

Після Жовтневого перевороту на плечі О. Єрофєєва несподівано лягла відповідальність за долю Полтавського музичного училища. Ось як про це згадує він сам: «В 1918 году, когда дирекция Полтавского отделения Русского музыкального общества вынуждена была “уехать” на юг России, бросив музыкальное училище со всем имеющимся инвентарем, оборудованием на произвол судьбы без одной копейки в кассе, оставив на моё имя одну лишь доверенность с указанием, что я имею право заложить здание Музыкального училища в полтавских банках или у частных лиц, как временно исполняющий должность директора музучилища. Я считал своим прямым долгом в такой ответственный момент не отказываться принять всю тяжесть бремени на свои плечи и в продолжении двух учебных годов (1918–1919 и 1919–1920) сохранял Полтавское музучилище как художественное предприятие в наиболее тяжёлое время для учебного заведения и в последние годы своей деятельности принимал меры к укреплению и улучшению предприятия, не допуская распыления педагогических сил и состава учащихся»¹.

Утримуючи на належному рівні роботу мистецького закладу, музикант не полишає й започатковану Д. Ахшарумовим справу популяризації класичної симфонічної музики: організовує у Полтаві Спілку оркестрових музикантів-професіоналів, влаштовуючи систематичні загальнодоступні концерти для жителів регіону.

¹ Автобіографія – Архів О. Єрофєєва в музеї «Музична Полтавщина» Полтавського музичного училища імені М. В. Лисенка. Інв. № 7/4. – Арк. 4.

Напружена диригентська діяльність активізувала колишню мрію О. Єрофєєва створити оперний театр. Ще під час навчання у консерваторії, він ретельно вивчав оперну літературу, намагаючись розширити свій репертуар, досліджував мемуари і щоденники композиторів щодо інтерпретації авторського тексту, аналізував постановки провідних вітчизняних і зарубіжних оперних труп, формуючи пріоритети своєї майбутньої діяльності. Нарешті, саме в Полтаві обставини сприяли здійсненню його намірів. На момент підготовки першого спектаклю у підпорядкуванні диригента був добре оснащений і відповідно укомплектований професійними виконавцями симфонічний оркестр, належний склад вокалістів, підтримка колег-однодумців й місцевих артистичних сил, а також творчі зв'язки з провідними оперними колективами України.

Найближчими соратниками в організації Полтавської опери стали: дружина О. Єрофєєва (артистка театру М. Садовського та П. Саксаганського), відома оперна співачка В. Т. Старостинецька, режисер С. Б. Коробов та балетмейстер Є. В. Яковлева.

Після двох місяців репетицій 3 червня 1919 року на сцені Полтавського музичного технікуму відбулася прем'єра опери «Євгеній Онегін» П. Чайковського. Як згадує сам О. Єрофєєв, «спектакль пройшов з більшим художественним успіхом, он показал, что при условии затраты достаточного количества труда и энергии, а главное наличии любви к искусству является вполне возможным осуществит в Полтаве постоянное оперное дело»¹. Колектив розгорнув свою діяльність на базі музичної частини Першої української народної радянської трупи Першого радянського театру імені М. В. Гоголя й акторів Полтавського українського драматичного товариства, який діяв під назвою «Оперний трудовий колектив».

¹ Автобіографія – Архів О. Єрофєєва в музеї «Музична Полтавщина» Полтавського музичного училища імені М. В. Лисенка. Інв. № 7/4. – Арк. 4.

Зауважимо, що становлення національного музичного театру, зокрема, опери у Полтаві відбувалося у складних умовах післяреволюційного часу і громадянської війни. Головним завданням підтриманої на державному рівні справи стало вироблення нових ідейно-естетичних, творчих виконавських засад¹. На Полтавщині ці процеси набували особливої позитивної динаміки, й водночас супроводжувалися великою кількістю перешкод. «Театральная жизнь Полтавы, – пише у спогадах І. Козловський, – <...> развивалась с той стремительностью, которая свойственна периодам великих общественных преобразований. Революция придала нашим будням динамику и внесла радикальный сдвиг в творческую жизнь»².

Проте уже перші постановки полтавських артистів було перервано через окупацію міста денікінцями. Спектаклі вдалося відновити лише у лютому 1920 року, на цей час театральний колектив зазнав реорганізаційних змін і набув офіційного статусу.

Наступна активізація оперної справи у Полтаві ознаменувалася прем'єрою опери М. Лисенка «Утоплена» 12 травня 1920 року. У цьому ж році на загальних зборах Союзу оркестрантів О. Єрофєєва призначають головним диригентом і художнім керівником Полтавської опери, згодом він очолює й Музичний комітет при підвідділі мистецтв Губнарполітосвіти, яким керував до моменту розформування музичного сектора у 1922 році.

Після двох постановок «Утопленої» робота трупи знову опинилася під загрозою. Зважаючи на чималі матеріальні витрати, Полтавське відділення Губернської народної освіти позбавило колектив фінансової дотації. Артисти продовжу-

¹ Див.: Історія української музики: в 6 т. – Т. 4: 1917–1941 / ред. кол. Л. О. Пархоменко, О. У. Литвинова, Б. М. Фільц. – К., 1997. – С. 457.

² Козловский И. Музыка – радость и боль моя: Воспоминания, письма, статьи, интервью / Иван Козловский. – М.: ОЛМА-ПРЕСС; Звездный мир, 2003. – С. 102.

вали працювати на громадських засадах: вистави проходили регулярно двічі на тиждень, кожна друга була безкоштовною для членів профспілки. Приміщення театру не опалювалося, репетиції з солістами часто проводилися на приватних квартирах. Водночас, як пригадує у своїх спогадах Іван Козловський, усе це нікого не засмучувало: «<...> Все равно наступал вечер, вспыхивали софиты, и со сцены несло: “Любви все возрасты покорны...” или “Милая Аида...”, и зрители, сидящие в зале в валенках и шубах, забывали, что обнаженной темнокожей Аиде приходится выступать чуть ли не при нулевой температуре»¹.

Діяльність Полтавського театру підтримували мистецькі сили з Харкова та Києва. Цьому насамперед сприяли дружні стосунки О. Єрофєєва з одним із провідних вітчизняних режисерів (на той час Харківської опери) Миколою Боголюбовим. «Наші артисти дуже любили гастролювати у гостинного директора полтавської школи», – пригадує у своїх мемуарах М. Боголюбов². Своєю чергою, О. Єрофєєв добре оплачував працю харківських вокалістів, завжди дбав про комфортні умови гастролерів. Однак у цьому тандемі не обійшлося й без курйозних випадків. Для постановки «Аїди» Дж. Верді у Полтаві не знайшлося виконавця партії Фараона, тому О. Єрофєєв звернувся до М. Боголюбова телеграмою такого змісту: «Нет царя, пришлите немедленно царя!» – у відповідь почув: «В Харькове царя нет, необходимо приготовить его в Полтаве». Текст телеграми відразу насторожив правоохоронців, тож невдовзі режисеру довелося давати письмове роз'яснення щодо своїх висловлювань.

Незважаючи на жорсткі умови праці, найбільш стабільними у роботі театру виявилися 192–1925 роки. Трупа працю-

¹ Козловский И. Музыка – радость и боль моя: Воспоминания, письма, статьи, интервью / Иван Козловский. – М. : ОЛМА-ПРЕСС ; Звездный мир, 2003. – С. 32.

² Боголюбов Н. Н. Шестьдесят лет в оперном театре: воспоминания режиссёра / Н. Н. Боголюбов. – М. : Изд-во ВТО, 1967. – С. 302.

вала на повну потужність, невпинно зростала прихильність публіки, репертуар вражав програмною складністю і жанровим розмаїттям: «Вертер» Ж. Масне, «Галька» С. Монюшка, «Кармен» Ж. Бізе, «Наталка Полтавка» М. Лисенка. Упродовж 1922 року йшли: «Паяци» Р. Ленкавалло, «Демон» А. Рубінштейна, «Севільський цирульник» Д. Россіні, «Русалка» О. Даргомижського, «Травіата» Д. Верді, «Фауст» Ш. Гуно та оперети: «Сільва» І. Кальмана, «Гейша» С. Джонса, «Корневільські дзвони» Р. Планкета.

У сезоні з 9 листопада 1922 року по 13 травня 1923 року були поставлені «Ріголетто» Дж. Верді, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського, «Сільська честь» П. Масканьї, «Пікова Дама» П. Чайковського, «Дубровський» Е. Направніка, «Борис Годунов» М. Мусорського, «Аїда» і «Трубадур» Дж. Верді.

Наступного сезону – 1 листопада 1923 року по 17 квітня 1924 року звучали «Мазепа» П. Чайковського, «Катерина» М. Аркаса, «Жидівка» Ж. Галеві та «Тоска» Дж. Пуччіні.

Зазначимо, що саме у Полтаві, вихований на зразках російської й західноєвропейської музичної класики, представник московської школи О. Єрофєєв вперше порушив традиції репертуарної політики вітчизняної опери, виявивши неабияку увагу до творчості українських композиторів. Адже з-поміж діючих на той час в Україні оперних театрів у Дніпропетровську, Житомирі, Запоріжжі, мандрівних труп і багатьох оперет (К. Павлова в Харкові, М. Строева в Києві та ін.), у строкатому репертуарі яких переважали твори російських і зарубіжних композиторів, тільки полтавська трупа здійснила постановку «Наталки Полтавки» М. Лисенка, відкривши, водночас, вокальний талант І. Козловського¹. Під орудою О. Єрофєєва прозвучу-

¹ Українська музична культура: від джерел до сьогодення: монографія [Електронний ресурс] / О. В. Сердюк, О. В. Уманець,

чали також: «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Катерина» М. Аркаса.

Високий мистецький рівень спектаклів забезпечували найкращі виконавці вітчизняної сцени, висококваліфіковані музиканти й солісти. До участі у виставах систематично залучалися гастролери, й полтавська публіка ставала свідком виступів провідних майстрів вітчизняної опери, серед них П. Цесевич, М. Бочаров, Г. Пирогов, В. Любченко, Л. Лебедева, М. Литвиненко-Вольгемут, І. Паторжинський, О. Монська, М. Рейзен, К. Книжников, М. Баратова, Г. Лукашевич, Ф. Лабинський.

Загалом, упродовж десяти років колектив оволодів складним і різноманітним репертуаром: було зіграно 21 оперу і 3 оперети.

У різні роки у складі трупи працювали: диригенти А. Німківський, І. Гітгарц; хормейстери В. Вериківський, О. Свешников, В. Верховинець, Ф. Попадич; режисери М. Петлішенко, С. Коробов, А. Кононович, Е. Юнгвальд-Хількевич; балетмейстер Джемшеров; українські співаки І. Козловський, В. Старостинецька, І. Авраменко, В. Полив'яний, О. Ропська, М. Манська, Л. Левицький; російські оперні актори В. Александров, Н. Бартош-Седенко, Л. Дніпрова, О. Зубов, І. Милославський, І. Плішаков, Ф. Товрик-Гарло.

О. Єрофєєв виховав цілу плеяду відомих акторів і музикантів, для багатьох із них Полтавська оперна сцена була школою професійного становлення (В. Гурфінкель, І. Жук, Б. Абрамович, О. Галат та інші). Деякі виконавці здобули почесні звання заслуженого й народного артистів та діячів культури України й РРФСР, серед них О. Ропська,

І. Козловський, П. Цесевич, О. Свешніков, О. Єрофеев, І. Жук.

Як оперний диригент О. Єрофеев був творчо обдарований, у роботі з виконавцями переважала висока професійна вимогливість. Зовні стриманий жест маестро вміло підпорядковував єдиній волі увесь великий колектив артистів. У тлумаченні оперних і симфонічних текстів О. Єрофеев відштовхувався від ідейного змісту твору та задумів автора; майстерно передавав оркестру, хору та солістам свої творчі наміри¹.

У 1929 році за призначенням Наркомпросвіти УРСР О. Єрофеев стає головним диригентом «Правобережної Української Опери» (інша назва, що фігурує у документах – «Другий український пересувний оперний театр») та переїздить працювати у Вінницю. Однак зв'язок митця з Полтавою переривається не надовго. Уже з 1 листопада 1930 року під орудою О. Єрофеева (диригент) та С. Бутовського (режисер) у Полтаві почала функціонувати Державна українська Лівобережна опера².

Після остаточного від'їзду з Полтави О. Єрофеев продовжив свою театральну діяльність у різних містах СРСР – Вінниці, Донецьку, Горькому. Останні роки життя працював головним диригентом і музичним керівником Горьківського обласного театру опери та балету імені О. С. Пушкіна. На батьківщині митець залишався активним пропагандистом української опери – одним із перших здійснив постановку «Наталки Полтавки» М. Лисенка (1942), прилучивши російського глядача до національної музичної спадщини українського класика.

¹ Автобіографія – Архів О. Єрофеева в музеї «Музична Полтавщина» Полтавського музичного училища імені М. В. Лисенка. Інв. № 7/4.

² Історія української музики : в 6 т. – Т. 4 : 1917–1941 / ред. кол. Л. О. Пархоменко, О. У. Литвинова, Б. М. Фільц. – К., 1997. – С. 465–466.

Як бачимо, діяльність оперного й симфонічного диригента, виконавця, педагога, музиканта-просвітника й керівника театральних колективів в Україні й Росії Олександра Єрофєєва на теренах вітчизняної театральної культури перших десятиліть ХХ століття виявляється вагомим і багатогранним. Функціонування очолюваних ним Полтавського оперного театру й Державної української лівобережної опери поряд з іншими вітчизняними колективами¹ сформували міцну базу для розвитку музичного театру в Україні й за її межами².

Численні творчі здобутки діяча упродовж життя, а також його спілкування й співпраця з видатними сучасниками безумовно заслуговують на глибоке контекстуальне дослідження не лише з позицій музикознавства, а й з погляду інших гуманітарних наук (біографіки, культурології, регіоналістики) для осмислення мистецьких процесів вітчизняної оперної культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Автобіографія. – Архів О. Єрофєєва в музеї «Музична Полтавщина» Полтавського музичного училища імені М. В. Лисенка. Інв. № 7/4.

2. Боголюбов Н. Н. Шестдесят лет в оперном театре: воспоминания режиссёра / Н. Н. Боголюбов. – М. : Издательство ВТО, 1967. – 302 с.

¹ Державна українська правобережна опера, заснована у Вінниці 1929 року. Керівники: М. Вериківський (диригент), С. Каргальський (режисер), С. Папа-Афанасопуло (головний хормейстер). Пересувна українська опера, створена у грудні 1930 р. у Херсоні. Керівники Б. Яновський (диригент) і Г. Богдасарова (режисер).

² Українська музична культура: від джерел до сьогодення: монографія [Електронний ресурс] / О. В. Сердюк, О. В. Уманець, Т. О. Слюсаренко. – Х. : Основа, 2002. – 400 с. – Режим доступу: http://www.adhdportal.com/book_3022.html

3. Історія української музики: в 6 т. – Т. 4: 1917–1941 / ред. кол. Л. О. Пархоменко, О. У. Литвинова, Б. М. Фільц. – К., 1997. – 616 с.

4. Козловский И. Музыка – радость и боль моя: Воспоминания, письма, статьи, интервью / Иван Козловский. – М. : ОЛМА-ПРЕСС ; Звездный мир, 2003. – 382 с.

5. Українська музична культура: від джерел до сьогодення: монографія [Електронний ресурс] / О. В. Сердюк, О. В. Уманець, Т. О. Слюсаренко. – Х. : Основа, 2002. – 400 с. – Режим доступу: http://www.adhdportal.com/book_3022.html

Алла Литвиненко. Олександр Єрофєєв і Полтавський оперний театр. Охарактеризовано мистецьку діяльність О. Г. Єрофєєва в контексті вітчизняної оперної культури перших десятиліть ХХ століття. Висвітлено сторінки творчої біографії митця, проаналізовано його діяльність на Полтавщині як організатора й керівника Полтавського оперного театру.

Ключові слова: діяльність О. Єрофєєва, Полтавський оперний театр, оперна культура.

Алла Литвиненко. Александр Ерофеев и Полтавский оперный театр. Охарактеризована деятельность А. Г. Ерофеева в контексте отечественной оперной культуры первых десятилетий ХХ века. Раскрыты страницы творческой биографии музыканта; проанализирована его деятельность на Полтавщине в качестве организатора и руководителя Полтавского оперного театра.

Ключевые слова: деятельность А. Ерофеева, Полтавский оперный театр, оперная культура.

Alla Lytvynenko. Oleksandr Yerofeyev and Poltava Opera House. The author examines activities of O. G. Yerofeyev in the context of national opera culture of the first decades of the twentieth century, brings to light pages of the musician's artistic biography and analyzes his role as the organizer and director of the Poltava Opera House.

Key words: activities, O. Yerofeyev, Poltava Opera House, opera culture.